

ФУНКЦІОНУВАННЯ САКРАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ В ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ ХХ СТ. ЯК ВИМІР РІВНЯ ДУХОВНОСТІ ЕПОХИ

У дослідженні простежено механізм семантикомодельовання образів, які виникали у зв'язку з нетрадиційним переосмисленням сакральних термінів у художньому мовленні ХХ ст. через низку екстра- та інтралінгвальних чинників указанного періоду.

Ключові слова: актуалізація сем, архісема, диференційна / периферійна / okazionalna сема.

Альбина Ковтун

Функционирование сакральной лексики в художественной речи XX века как измерение уровня духовности эпохи

В исследовании рассмотрен механизм семантикомоделирования образов, которые возникали в связи с нетрадиционным переосмыслением сакральных терминов в художественной речи XX века вследствие ряда экстра- и интралингвальных факторов указанного периода.

Ключевые слова: актуализация сем, архисема, дифференциальная / периферийная / okazionalnaya сема.

Albina Kovtun

Functioning of sacral vocabulary in twentieth century fiction as spirituality criteria of the epoch

The study presents the mechanisms of semantic modelling of images that appeared in connection of nontraditional reinterpretation of sacral terms in twentieth century fiction through a number of intra- and extralinguistic factors of the period.

Key words: seme actualization, archeseme, differential/periphery seme

Іконічне ставлення українського народу до сакрального слова порушила нова влада ХХ ст. Лише в еміграції українці могли вільно осмислювати Біблію, смакувати її мову, писати про Бога, шукаючи часову аналогію між колізіями людського буття, бувати у церкві. На терені „червоної України” релігійні лексеми, які в церковнослов'янських текстах навіть маркували в особливий спосіб (писали під титлом), цілеспрямовано вилучали з активного вжитку, „заносючи” до розряду „пережиточних” [11, с. 139], некоректно тлумачили в словниках, правописними нормами нав'язували зухвале ставлення до Бога і слова про нього. З одного боку, стерти у свідомості те, що віками жило в попередніх поколіннях, звичайно, було складно; з іншого, активна боротьба з „релігійними упередженнями”, яка провадилася й у художній літературі, спричинила чужі для сакральної лексики функціональні й семантико-стилістичні трансформації. Її (сакральної лексики. – А.К.) винятковий мовний статус і змістовий обсяг, що завжди був потужним образотворчим джерелом, орієнтованим на збереження християнського ядра, перестав бути неторканим резервом метафоротворення з пейоративною аксіологічною маркованістю. Сакральна лексика залишилась незахищеною: ні Боже Слово, ні церковно-релігійні тексти, ні богослужіння тоді не могли підтримати її нормативне використання, тому що були заборонені.

У цій статті робимо спробу проаналізувати „інше життя” лексики, яку загнав у підпілля радянський атеїзм, а саме: виявити нетрадиційні риси в її лексико-семантичному та стилістичному арсеналі для створення перлокутивного ефекту. Хоча досліджень про роль одиниць біблійно-релігійного словника у збагаченні художнього мовлення є чимало (В. Німчук, С. Богдан, М. Скаб, Н. Сологуб, Л. Струганець, Н. Пуряева, Н. Піддубна, Ю. Осінчук, Т. Берест, Ю. Браїлко та ін.), однак спеціальні розвідки, сфокусовані на вивчення інноваційних процесів, які відбувалися в сакральній лексиці ХХ ст., поки що мають епізодичний характер. Вважаємо, що дослідження соціально мотивованого виходу релігійних термінів за межі вузькофахового вжитку, що відображує ідейно-естетичне, ідеологічне та духовне обличчя минулої епохи, становить інтерес не лише для мовознавців,

але й для культурологів, соціологів, істориків, що визначає актуальність представленої проблеми і частково окреслює перспективи її подальшої наукової розробки.

Вивчаючи взаємодію загальноживаної та церковно-термінологічної лексики у сфері спеціальної комунікації, Н. Пуряєва стверджує, що одним із виявів такого зв'язку є детермінологічні процеси церковно-обрядової лексики [5, с. 11]. Справді, через глибинні мотиваційні зв'язки із зображуваними подіями ХХ ст. назви християнських понять у художньому мовленні вибудовують ієрархію смислоутворень різної значущості. Припускаємо, що інтенсивне проникнення термінів у художнє мовлення минулого століття зумовлене не стільки авторським перетворенням слова-поняття на слово-образ, стільки відображенням письменниками проміжного етапу переходу терміна у художній образ – розмовного мовлення того періоду, що доводить взаємодію об'єктивних і суб'єктивних чинників у розвитку семантики слова, яка розпочинається „з індивідуального, зумовленого життєвим досвідом людини конотативного моменту або своєрідного розуміння внутрішньої форми слова, продовжується в суспільному усвідомленні суб'єктивної оцінки і розвитку нового мовного значення” [6, с. 60].

Одним з аспектів посилення прагматичного потенціалу трансформованих сакральних лексем у ХХ ст. після переходу їх від стилістично нейтральних до функціонально маркованих є конотативність, підпорядкована загальній закономірності конотонімів – „розвивати саме негативні відтінки” [1, с. 19]. Одиниці біблійного словника, традиційно насажені позитивною конотацією, потрапивши в нові комунікативні ситуації, де мовці часто виявляли своє виразне богохульство, відкрилися для абсолютно нових, полярних смисломодельовань, спостережених нами у всіх групах такої лексики: теонімах, найменуваннях духовних осіб, богослужінь, церковних споруд, предметів, подій та ін.

Низка лексико-семантичних структур сакральних лексем видозмінюється через енантіосемічні процеси. Розвиток протилежних значень зумовлений високим ступенем відомості об'єктів, назви яких трансформуються під впливом внутрішньомовних чинників. Наприклад, назвами Матері Божої означають розпусних жінок, *апостолом* – пана, який тривалий час удавав „божу” людину (ядерна сема ‘безгрішний’ трансформується у протилежну сему ‘грішний’); *месією* іменують немічну людину (‘спаситель’ → ‘безсилий’); *архангелом* – працівників служби безпеки, міліціонерів, наглядачів за ув'язненими (‘заступництво’ → ‘удаваність захисту’), *раєм* – будь-які життєві негаразди (‘щасливе життя’ → ‘нещасливе життя’), лексемою *причащати* – дію „бити, шмагати, карати кого-небудь” (‘корисне’ → ‘шкідливе’) і т. ін.: – *За полтинника давала, а тепер кирпу гне... Мадонна свята! Божественна невинність, цнотливість, чистота!... – Стеха* (коханка панотця. – А.К.) *хотіла непомітно втекти. – Дева Марія свята, диви, тільки заспана трохи* (О.Копиленко); *Пан Адам кричить: – Ще бити чи досить? – Бийте... Пан Адам обернувся назад – і побачив мене. Змішався... – Ха-ха! О, з пана Адама відомий апостол... (О.Кобилянська); До камери втихнули сивого, аж білого – сяючого білизнаю – діда... – Маєте месію... (І.Багрянний); – Знаєш, Надіє, я ніколи, нізащо не відійду від боротьби, хоч би мені загрожувала й петля... Ще поморочаться з нами архангели* (У.Самчук); *Так чомусь в цій країні нарід називає всіх робітників НКВД й міліції –”архангелами”!* (І.Багрянний); *Підійшов архангел – капітан з „дрючком”* (П.Загребельний); *Яринка дуже похудла...добре дістається їй у тому раю, куди так поспішають усі дівчата... (В.Міняйло); ...стільки маємо труднощів у сільському раюванні... (М.Стельмах); – Я прийшов, аби ви мене висповідали, і причащали! Правда, я нині уже і їв, і пив... – коли так, тебе можна без сповіді причащити... по хребті буком* (І.Чендей).

Деякі трансформовані сакралізми беруть у лапки, щоб вивільнити пряме значення й акцентувати непоняттєві компоненти, наявні у ньому (зокрема, соціальну маркованість).

Тоді, крім здатності повідомляти, таке слово має властивість зорозово відбивати ставлення мовця до об'єкта, про який ідеться, продуктивно впливати на читача, сприяти дієвості висловлення [4, с. 79]. Наприклад, бідняцький одяг О. Гончар співчутливо називає „ризами” (в лапках): *На Ярдані Надька „ризи” прала*. Мольфара в селі, про яке пише Ю. Смілянський, іменують „богом”, однак автор бере це слово в лапки, натякаючи на своє, очевидно, недовірливе ставлення до ворожбитів: *Хтось із знайомих пообіцяв повести Коцюбинського до „бога” – місцевого ворожбита*. Зорозове сприйняття слова „*nin*” (також взяте в лапки) у О.Кобилянської допомагає уявити інтонаційне вираження скептицизму її героя Адама до вибору його співрозмовником з-поміж синонімів *священик, духовна особа, панотець, батюшка, nin* саме емоційно-експресивної лексеми *nin* (подібно до лексем *скнара, злодій* та ін.): – *Так говориши ти зо „своїм” ... „попом” ?* – з сумною іронією *запитав Адам* (О. Кобилянська) і т. д.

Однак детермінологізацію сакральних лексем супроводжують семантичні зрушення, пов'язані, головним чином, не з повною нейтралізацією архісем (‘безгрішний’ → ‘грішний’), а з: 1) розщепленням архісем (утратою „сакральних” складників): *сповідатися* – ‘церковний обряд щиросердного зізнання’ → ‘щиросердне зізнання’: *Марселла вирішила „висповідатися”*. *Вона жадає збутися своєї тіні...* (Р. Андріяшик); *сповідувати* – ‘мати релігійні переконання’ → ‘мати певні переконання (ідеали)’: ...*публічно сповідувати марксизм-ленізм* (П. Загребельний); 2) розщепленням архісем та одночасним посиленням окремих диференційних чи периферійних сем з подальшою їх модифікацією: *сповідати* – ‘повчати (про дію духовної особи)’ → ‘повчати’ → ‘лаяти’: ... *зовсім не важко було бабі робити двоє діл одразу: сповідати діда й рятувати кашу* (Ю. Яновський). Отже, завдяки аналогізації відбувається інтенсивне перенесення найменувань референтів сакральної сфери на референти світської, як це буває з перенесеннями „різних референтів однієї предметної сфери на референти іншої сфери” [9, с. 23], тобто явище метафоризації, де „будь-який компонент тексту із активізованим внутрішньоформним значенням може задавати множинність позицій смислоутворення, він спрямований відразу на декілька мовних рівнів, і його декодування базується на знанні структури дій, ситуацій, на ієрархічності структури фреймів (сценаріїв), тобто вона „прагматично” навантажена” [2, с. 63].

Розглянемо детальніше кілька прикладів означених перенесень. Зближення понять „акафіст” („У християнській богослужбній літературі – особливий вид молитовно-хвалебних пісень на честь Христа, Богородиці й святих” [7, I, с. 26], „виконується всіма молільниками стоячи” [12, с. 19]) і „виголошення передсмертного вироку” (*Йому помогли звестися автоматчики під „акафест”, що його, як добрий дяк, високим голосом вичитував Терешко...* (У. Самчук)) зумовлене актуалізацією семантичного „пучка”, що складається з кількох векторів: розщеплення архісеми ‘християнський обряд’ → ‘обряд (традиція)’ + розщеплення диференційної семи ‘найвища точна напруження в богослуженні’ → ‘найвища точка напруження’ + посилення диференційних сем ‘урочисто’, ‘піднесено’, ‘стоячи’. Структура лексеми *акафіст* може ґрунтуватися й на внесенні оказіональних сем, наприклад негативної семи ‘дорікання’: ...*до Віри потихеньку вступив Ганс та почав свій акафіст. Що вони, мовляв, думають?* (У. Самчук).

Похідне значення лексеми *проповідь* (пряме – „1. Промова релігійно-повчального змісту, яка виголошується в церкві під час відправи; казання, казань” [7, VIII, с. 259]) може передбачати розщеплення ядерних сем ‘церковний обряд’ до ‘обряд (традиція)’, ‘повчання релігійного змісту’ до ‘повчання’, природження конотем ‘категоричність’, ‘набридливість’: ...*постукуючи затисненою у кулаці виделкою по столу, виголошував чергову проповідь, – про майбутнє племінниці* (А. Дімаров).

Актуалізація розщепленої частини яскравої диференційної семи ‘усамітнення’ (← ‘усамітнення вірянина’) в структурі лексеми *келія* („Житло ченця або черниці (окрема

кімната в монастирі або будиночку)” [7, IV, с. 139]), якою можуть називати помешкання будь-кого, хто живе сам (*Доки батька розшукували, Лобода-син вирішив подивитись на батькову келію* (О. Гончар)), частіше ускладнена іншими семантичними зрушеннями. Наприклад, ‘усамітнення вірянина’ → ‘усамітнення холостяка’ → ‘удаване усамітнення холостяка, який легковажить із жінками’ (оказіональна сема): *Скільки мальованих міських овечок перейшло через його руки, через цю холостяцьку келію...* (В. Яворівський). Інша мовленнєва ситуація: – *Тепер живу в цій кімнаті-келії і почувуюся в ній, як безквитковий пасажир...* (Григорій Тютюнник), де ‘усамітнення вірянина’ → ‘усамітнення’ → ‘дискомфорт від усамітнення через порушення узвичаєного ритму життя’ (оказіональна сема).

Схожі семантичні параметри мають і похідні значення лексеми *іконостас*, пряме значення якої позначає стіну „із вставленими в неї іконами, яка в православній церкві відокремлює вівтар від центральної частини” [7, IV, с. 16]. Переносні значення реалізують сему ‘місце для будь-чого’ (← ‘місце для ікон’), причому щоразу вони підкріплені іронією та своєрідною критикою чого-небудь множинного. Очевидно, саме інтенсіональна сема ‘багато’ слугувала мотиватором виходу церковного терміна *іконостас* за межі фахової терміносистеми і його поширенню в іншодискурсні практики, наприклад, в І. Вільде *іконостас* – це скляна шафа з безліччю різних предметів, у В. Яворницького – галерея портретів чиновників: *Всередині цього чепурного домика ще краще: скляні шафи, набиті розмаїтим товаром, скидаються на іконостас* (І. Вільде); – *У міськкомі мені бороду обріжуть, як не закінчу цей іконостас... – І моїх 2 крб. за портрет Миновича плакали. Ретушні як слід, підмалюй, – і шабаши!* (В. Яворівський).

Важливим в організації лексико-семантичних природжень у сакральній лексиці як стилістичному засобові гумору й сатири ХХ ст., звичайно, є співдія текстуальних елементів різних рівнів, як-от: замість назви *ладан* натрапляємо на текстуальний синонім *парфуми* (актуалізація семи ‘аромат’), який нівелює сакрально-значеннєві асоціати, пов’язані з ладаном у церковно-ритуальних обрядах: *Та барахло яке ж прекрасне – рясци, свічки, паникадила, парфуми, й ціле барило горілки* (О. Копиленко). Однак іронічність й аксіосемантична наповненість цього сегмента, а отже, й синоніма, який заміщує лексему *ладан*, досягнуто ще й за допомогою впливу різностильових лексем (*рясци, свічки, паникадило – барило горілки, барахло*), зближенням антиномій (*барахло – прекрасне*), підсилювальними лексичними елементами (*яке ж прекрасне*).

Образно-метафоричне значення може бути забезпечене наявністю у складі синтагми формального виразника когнітивної аналогічно-порівняльної операції – ситуативно обумовленого означального кваліфікатора, який семантично оновлює мовний засіб. Окрім звичних експлікаторів (*милосердний Бог, добрий ангел, смертельний гріх, справжній рай, божий храм, святий хрест* та ін.), натрапляємо на зовсім несподівані. Назвати Бога *якимось ненормальним* насмілюється герой твору А. Дімарова, не розуміючи, чому Бог ... *однією рукою під’юджує рід людський грішити..., а другою – жорстоко карає за ці ж самі гріхи*. Сумнів про спроможність Спасителя виконувати велику Божу місію навідує і героя Б. Антоненка-Давидовича, який перебуває у стані відчаю через смерть сина: *Ні, ти не воскрес, ти – мертвий бог, – казав подумки отець Йосип, докірливо хитаючи головою. – Хіба б ти не зглянувся на мою біду і зберіг би мого сина Якова... Навіть дощу не міг людям дати! А вони ж тебе так просили – тут конфлікт між Йосипом і Христом загострюється ще й тим, що герой твору – священик, який ревно виконував свої обов’язки і свято вірив у Бога-Христа, тому батьківський розпач та гнів, супроводжуваний високою емоційною напругою, виливається в означення *мертвий* до слова *бог*, вносячи в його структуру оказіональну сему ‘неспроможність діяти’. Трансформації поняттєвого обсягу сакральних лексем через пов’язування їх з атрибутивами, значеннєво не сумісними із сакралізмами, – явище звичне для літератури ХХ ст.: –*Вернулися! Господарики наші!.. Вона обхопила свого хирлявого**

пророка і месію обома руками з такою жагою, що й він зникне... (Ю. Андрухович); ...збуджена жалюгідно-показною театральністю цієї атмосфери *дешевого гріха*... (О. Забужко); *дурний пошук* (Ю. Андрухович) – *чортів піп* (В. Міняйло) – *приблудний піп* (О. Гончар) – *патлани-попи* (Г. Косинка) – *піп-розтрига* (О. Довженко) та ін. Окремі словосполучення можуть виконувати функції перифраз оцінного типу (*комуністичний рай*), однак щоразу такі зближення сакрального й несакрального мають іронічний відтінок і дають змогу заглибитися в культуру мислення українців тієї епохи. Так, виховані на повазі до праці, літературні герої ХХ ст. не вважають повноцінним („райським”) життя без улюбленої справи (а не без відпочинку!): *Я, чуєш, навіть раю не хочу без вітряків* (млинарства. – А.К.) (М. Стельмах); *Бачила на санчатах закушкану, дорогу їй людину* (про колишнього пілота. – А.К.), *весь час задивлену в небо, в те синє, просторе, що колись було йому раєм, а потім так безжально кинуло його неподалік Вузлової в осінні кураї*... (О. Гончар). Тому означення *пенсіонерський* у словосполученні *пенсіонерський рай* посилює приглушення узуальних сем ‘відпочинок’, ‘безтурботність’, доставши з периферії семи ‘праця’, ‘енергійність’: *Начеб рай, а чомусь не почуває Ягнич заздощів на цей пенсіонерський рай* (О. Гончар).

Зіткнення високостильового з „обниженостильовим” (аж до оксюморичних обігрувань) вважаємо художнім прийомом стилізації мовленнєвої ситуації, зокрема намаганням мовців бути сучасними, епатувати слухача: – *Хрест на церкві, комин на хаті, що я...* (У. Самчук); – ...*нужник* чи *вівтар*, *аби посміятися...* (Б. Харчук); *То ж тільки невіра, бусурмени богу не хочуть молитися, а ти хрещена тварюка* (О. Довженко); *Наш Дулига прикинувся поляком і лютує в школі – скоро діти будуть без вух ходити. Недарма кажуть: борони нас боже від хрещеного дідька* (Р. Андріяшик).

Прийомом нейтралізації „сакральних” сем може слугувати навіть банальне, на перший погляд, нейтрально-позитивне, „присолоджене” дрібними деталями використання будь-якої сакральної одиниці, наприклад, в описі Божого образу: *Бог, старенький і сивенький, з довгою бородою й вусами, як у сторожа Юхима...* (В. Підмогильний), чи демонстрація співчуття до Всевишнього, який нібито потребує спочинку, уникнення перевантажень: *Небо всіма кольорами грало осанну богіві, що відійшов на спочинок* (І.Калинець); *Самого Бога не те щоб не визнавали, просто з делікатності не наважувалися утруждати безпосередньо* (О. Довженко). Безумовно, „приземлює” святий образ і наділення його „людськими” предикатами з конотацією розмовності: *недочуває* (А. Дімаров), *німує* (Р. Іваничук), *нідслуховував* (Ю. Мушкетик), *встидався* (П. Загребельний), *нежонатий* (В. Міняйло).

Коли людина з найміцнішою вірою у Бога під впливом різних лих, „не закриває прориву у своїй душі, що його зробили хвилі психічного болю, і ставить перед маєстатом Божої Справедливості питання: „Чи то така Божа воля, щоб люди терпіли?” [8, с. 73], і тоді народжується важкий сумнів бути почутим Вітцем, який П.Загребельний, змальовуючи жахливе кровопролиття за часів Б. Хмельницького, передає поєднанням гіперболи *кров людська бризкає до самого бога* і метафори *а він купає в ній ноги свої і мовчить*. Актуалізовані семи ‘байдужість’, ‘бездіяльність’, протиставлені традиційним – ‘великодушність’, ‘милосердя’, ‘порятунок’, служать засобом творення сарказму. В. Дрозд буквально шокує читача вибором словесного оточення лексеми *Бог*: *Ну, що ж, Боже, якщо ти й насправді є, а не вигадка людська, розсуди нас. Але чи ж вистачить клепки навіть у твоїй небесній голові, щоб розсудити нас, людей земних?* Розщеплення узуальної семи ‘всемогутній суддя’ (← ‘суддя’) супроводжується введенням негативної оказіональної семи ‘нікчемність’. Тут, на наш погляд, доречно згадати С. Єрмоленко: „...все має право на використання в художньому стилі, якщо відповідає вимогам естетичної міри, стилістичної доцільності” [3, с. 302].

Типовим у художньому мовленні минулого століття є антропонімійне явище, коли розширюється прагматичний потенціал теонімів, наприклад, високо оцінюючи рівень професійної діяльності, таланту чи певних заслуг, відомих чи пересічних людей іменують *Богом*: *Дарвіна* (О. Довженко); *Гагаріна* (О. Гончар); *М.Хвильового* (І. Багрянний); *Маркса* (М. Стельмах), *лікаря*, *знахаря*, *мотоцикліста* та ін. Однак суттєві зрушення семантичного обсягу спостерігаємо через конкретизацію значення, наприклад, уточнення території чи галузі „господарювання“ тощо: *бог обласного значення* (Ю. Щербак); *медичний бог* (А. Дімаров); *бог фінансів...* (М.Стельмах); *боги війни* (про „катюшників” – А.К.) (О. Гончар); *бог Галицької землі* (Р. Федорів) та ін. А от комунікативна тенденція до узагальнень через переосмислення конкретних понять навпаки зберігає зв'язок із первинною сакральною терміносферою. Для порівняння: за допомогою лексем *ладан* і *ряса* через посилення узуальної семи ‘християнська віра’ утворені колоритні образи української дівчини-християнки та священика: *Стривай! Он ховається за спинами бранок шиногубе створіння, вилите з меду та з їхнього проклятуцього ладану...* (В. Яворівський); *І ніяка ряса тебе не врятує* (О. Довженко).

Апелюючи до популярності окремих стійких словосполучень, мовці використовують їх, видозмінюючи окремі складники. Фразеологізм *по коліна (сміття, снігу)* означає „надмірну кількість чогось” [10, I, с. 386] – у Р. Андріяшика натрапляємо на словосполучення *по коліна в біблійі* у значенні, обтяженому негативною конотацією, „занадто богомільний”: – *Мудрий дід, та по коліна в біблійі, – сказав я, коли надокучило його слухати*. Аналогічно фразеологізм *носитися як дурень із ступою* („Приділяти надмірну увагу чомусь незначному” [10, II, с. 558]) трансформують в інший – *носитися як дурень з іконою*: ...*він носився з своїми іконами як дурень з ступою* (П. Загребельний).

Отже, сакральна лексика ХХ ст. стала мішенню для вгамування апетиту тогочасної атеїстичної політики, продемонструвавши духовне зубожіння суспільства того періоду. Емоційно-експресивна тональність вторинних значень сакральних лексем не завжди залишалась традиційно-позитивною – не лише через екстралігвальний вплив, але й інтралінгвальний: намагання лаконізувати думку, досягти максимальної експресії висловлювання, побудувати колоритні образи тощо. Частіше стикали високе й буденне, і тоді в структурах колишніх сакральних термінів відбувалася актуалізація негативних сем. Невідповідність контекстуального оточення призводила до стилістичного дисонансу зі зміщенням традиційних морально-етичних категорій, нівелювання високого ідейно-художнього осмислення біблійної інформації, порушення усталених уявлень українців про християнські архетипи.

Література

1. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. – М. Наука, 1985. – 245 с.
2. Голянич М.І. Внутрішньоформна номінація у політичному дискурсі // Семантика мови і тексту: Зб. наук. праць. VIII Міжнар. наук. конф. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 104-110.
3. Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
4. Жаркова Л.П. Емоційно-оцінна лексика сучасної української мови : Загальні назви осіб. – К. : Вища школа, 1969. – 135 с.
5. Пуряева Н.В. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 2001. – 20 с.
6. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с.
7. Словник української мови : В 11-ти томах. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.
8. Стус І. Релігійні мотиви в творчості Тараса Шевченка. – Едмонтон, Альберта, 1989. – 91 с.
9. Теля В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 21-52.
10. Фразеологічний словник української мови: У 2-х т. – 2-е вид. – Т. 1-2. – К. : Наук. думка, 1999. – 980 с.
11. Худаш М.І. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства). – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 164 с.
12. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К. : Наук. думка, 2004. – 560 с.